

PATRIMONI INDUSTRIAL I TRANSFORMACIONS DE CIUTAT.
EXEMPLES AL DISTRICTE DE SANT ANDREU

Tot sovint les transformacions de les ciutats comporten canvis evidents en el seu pla urbà. Són canvis que poden abocar a la desaparició o a la mutació d'edificis que en èpoques passades han estat significatius per a les comunitats o per a les persones que els convertien en els eixos de la seva quotidianitat. Les fàbriques en són un exemple.

La ciutat, mutable i necessitada d'espais per a habitatges i d'una xarxa de serveis socials i culturals, ha fet que els solars on s'han d'encabir aquestes infraestructures esdevinguin paradisos per a la promoció immobiliària i, en alguns casos, si l'edifici mereix una consideració protectora, ja sigui legal, ja sigui per pressió veïnal, esdevinguin aparadors de polítiques socials que converteixen l'edifici en una tramoia necessària per a la seva consideració.

Llavors, el passat històric dels edificis esdevé gairebé anecdòtic. Una de les funcions de la història local és apropar-se a aquest passat, aconseguir que se superi aquest caràcter anecdòtic i, fins i tot, ser font d'inspiració de les futures línies d'actuació de l'equipament.

Els quatre exemples que es presenten en aquest article són una prova d'aquesta transformació urbana al districte de Sant Andreu. El primer és la cotonera Canals, avui reduïda a la seva mínima expressió, però encabida dins el PERI d'ordenació del casc antic de la Sagrera i reconvertida en habitatges; el segon, la fàbrica Sanchís, al Bon Pastor, està afectada per un PERI de l'illa que ocupa i abandonada pels seus propietaris i reivindicada pel moviment veïnal del barri. El tercer exemple és el complex fabril de Can Portabella, afectat per les zones d'actuació del Pla Sant Andreu-Sagrera i que encabirà una futura promoció d'habitatges; i, finalment, el quart exemple és l'Adoberia Alandí, situada a la Sagrera i afectada per les noves alineacions del carrer Garcilaso, futur eix connector de l'estació de l'AVE.

***La cotonera Canals: de fàbrica a habitatges.
Situació i descripció de l'edifici.***

Actualment, de la cotonera Canals, només en queda dempeus la cantonada sud de la fàbrica original que abastava l'illa compresa pels carrers Cortit, Pacífic, Mossèn Juliana i per la plaça Masadas; un espai urbà de caràcter residencial marcat per la plaça Masadas com a eix central. La fàbrica va ser projectada per Joan Rubió i Bellver, deixeble d'Antoni Gaudí, que amb aquesta obra iniciava la seva trajectòria en solitari. Es tracta d'una construcció modernista feta de maó vist i finestrals amb motllures decoratives i unes obertures formalitzades amb l'anomenat "forat de rusc", tan característic de Rubió.

L'edifici, compartimentat en naus de planta baixa i un pis on es disposaven els espais de treball de la fàbrica, tenia les oficines de l'administració situades en una de les cantonades, concretament la que donava als carrers Pacífic i Cortit. Disposava de l'habitual xemeneia que ocupava una posició central dins el conjunt de la fàbrica i d'un peculiar dipòsit d'aigües octogonal i amb parets d'obra concavades, sustentat per una columna formada per parets transversals al seu mateix eix central. L'edifici tenia un acabat format per una seqüència de cobertes curvilínies que marcaven l'espai entre les columnes de fossa i les bigues d'ala de mosca de l'edifici, i, al mateix temps, compartimentaven i marcaven l'espai en sèries paral·leles de naus que permetien l'ús de la volta catalana com a coberta. De manera general, aquestes naus es disposaven a l'entorn de l'illa urbana que ocupava la fàbrica, molt probablement seguint la disposició i la seqüència de la porxada de la plaça Masadas, que ja existia abans de la construcció de la fàbrica Canals. De fet, la fàbrica es troba al costat de ponent d'aquesta plaça, en una disposició que ha marcat qualsevol intervenció urbanística en època recent i que, sortosament, ha permès la conservació d'aquesta petita, desconeguda i maltractada joia del modernisme industrial català.

Història.

Introducció.

La indústria cotonera de Sant Martí de Provençals, municipi al qual pertanyia la Sagrera, tot i que mai no va tenir empreses importants com les que podien haver-hi a la zona de l'Espanya Industrial, a Sants, o en les indústries Güell i Parellada, a Santa Coloma de Cervelló, sí que va estar representada per una important mostra de fàbriques mitjanes, que l'any 1904 van arribar a la xifra de setanta-vuit empreses, atorgant així la capitalitat espanyola del teixit de cotó a Sant Martí. Una explicació d'aquest creixement realitzat en el darrer quart del segle XIX és la implantació del teler mecànic com a nova eina de producció en substitució del teler manual, que encara es resisteix al nucli interior de la ciutat de Barcelona, i la situació pròxima al port, que permet l'obtenció de carbó per a la producció de tissatge, mogut aquest per màquines de vapor. A aquest darrer fet, encara s'hi ha d'afegir l'existència de fàbriques subsidiàries d'acabats de teixits que permeten una sortida ràpida de la producció. Aquesta sèrie de circumstàncies van fer de Sant Martí de Provençals un espai de nova implantació de primer ordre, especialment en el sector cotoner, i d'aparició i creació de noves empreses. La Sagrera no podia quedar al marge d'aquesta dinàmica, i la creació de Tarrats i Canals, sociedad en comandita, el 1892, n'és un bon exemple.

Història de l'empresa¹

El 1892, com a conseqüència de la liquidació de l'empresa Fabril Cotonera de Reus, dos dels seus accionistes principals, Josep Oriol Canals Zamora i Francesc Tarrats

1. Sobre aquesta fàbrica es pot trobar informació a: *Sector d'Urbanisme*: pla especial del patrimoni arquitectònic, històric artístic i catàleg. Districte-9 - Sant Andreu. Octubre 1999, fitxa núm. 18. Checa, M. 1997. *Les grans indústries*. Dins DA. *La Sagrera, del Rec Comtal al TGV*. Barcelona. Checa, M. 1997. *La reutilització del patrimoni industrial com a habitatges. L'Algodonera Canals o Can Mestres*. Dins *Butlletí d'Arqueologia industrial i de museus de ciència i tècnica*, 33. Barcelona. Basiana, X.; Checa, M.; Orpinell, J. 2000. *Barcelona. Ciutat de les fàbriques*. Barcelona. Solà Morales, I. 1975. *Joan Rubió i Bellver i la fortuna del gaudinisme*. Barcelona: Publicaciones del Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares y la Gaya Ciencia, pàg. 53; i Cabana, F. 1994. *Fàbriques i empresaris*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

van constituir, amb un capital de 2.250.000 pessetes, Tarrats i Canals, sociedad en comanda, empresa que s'instal·larà, en els seus primers temps, en una sèrie de naus que anteriorment havien estat ocupades per la Harinera Barcelonesa dels germans Cousinet al carrer de la Sagrera.

Entre 1906 i 1907 aquesta firma va construir una fàbrica en uns terrenys a tocar del carrer Pacífic, de la Sagrera, i de la plaça Masadas, obra de l'arquitecte Joan Rubió i Bellver, originari de Reus i que ja havia fet per a la família Canals l'anomenada Casa dels Matons, situada al carrer del doctor Amigant de Barcelona, entre 1899 i 1900.

Hereus de la tradició cotonera de la fàbrica de Reus, desenvoluparan una producció centrada en la fabricació de cotó filat i peces d'aquest cotó per manufacturar. El 1901 Francesc Tarrats mor i la firma passa a dir-se Josep Oriol Canals y Cia. Josep Oriol Canals, enginyer valencià, fomentarà i continuarà el creixent negoci de la manufactura de cotó, que s'havia ressentit amb la pèrdua de les darreres colònies americanes. La firma tenia despatx al carrer Casp, número 6. El 1915, la mort de Josep Oriol Canals significarà un nou canvi en relació, especialment, amb el nom de l'empresa, que passà a dir-se Viuda de Josep Oriol Canals y Cia. La seva vídua, Dolors Tarrats Homdedeu, agafarà la direcció de la firma. Finalment, el 1922 la firma assoleix el grau de societat anònima amb la creació d'Algodonera Canals SA, que incorporava a la seva gestió els fills del matrimoni, Ignasi, que en serà el gerent, i Estanislau i Francesc Navau Devesa, que actuarà com a director de la fàbrica.

El capital social serà de dos milions de pessetes repartits en quatre-centes accions, de les quals, setanta-cinc foren aportades per Dolors Tarrats.

El febrer de 1932, a fi d'introduir millores en les instal·lacions, la firma emetrà obligacions hipotecàries per valor de cinc-centes mil pessetes, amb termini el 1943.

La Guerra Civil va suposar un enfonsament de l'empresa: d'una banda, el seu gerent, Ignasi Canals Tarrats és perseguit i empresonat durant un cert temps en les anomenades chekas o 'presons de poble'; d'altra banda, la fàbrica resta col·lectivitzada en mans d'un comitè de treballadors que sobreviu fabricant teixits destinats als militars.

Ja en la postguerra la direcció torna a ser assumida per Ignasi Canals, que progressivament incorporarà a l'empresa el seu fill Jorge Canals Aguilera. Al començament de la dècada dels cinquanta, una sèrie de circumstàncies com ara les comandes de més d'un milió de metres quadrats fetes per a la guàrdia civil i rebutjades per canvis en la qualitat, inversions fallides en plantacions cotoneres a les illes Canàries, alguns problemes legals derivats de l'estraperlo amb el cotó i la pressió de la competència, abocaran la firma a la suspensió de pagaments. El 15 de juny de 1957 l'empresa es va declarar en fallida. Tres anys més tard, la fàbrica serà subhastada per l'execució de dues hipoteques que hi havia sobre ella.

La vida a la fàbrica

Als dotze anys de la seva creació, el 1904, la firma comptava amb tres telers amb jacquard i cent vint sense. Un increment de la producció queda testimoniats pel fet que el 1920 la fàbrica mantenia en funcionament uns dos-cents tres telers, cinquanta-vuit dels quals estaven destinats a la fabricació de teixits de pana. Aquest volum de telers tan considerable fa suposar l'existència d'una plantilla de treballadors molt important, cons-

tituïda especialment per dones, que a la dècada dels quaranta arribava a unes dues-centes persones. Els teixits fabricats conformaven tot el procés del cotó, des del tenyit, passant per l'assecat, l'ordidura, l'estirament i fins a l'acabat.

Julio Rosique, que va entrar a l'empresa el 1938 gràcies a un antic treballador, va ser l'encarregat de redactar l'expedient de suspensió el 1957. A partir d'aquest document, podem fer-nos una idea aproximada dels procediments que es feien servir, per exemple, en la secció de tintatge:²

"Jo llavors vaig entrar a l'empresa en el ram d'aigua, a la secció de tintoreria, i estava en el laboratori, preparant els colorants per pintar les madeixes de cotó, llavors en allà el cotó el portaven ja filat, en rotllos (...) i d'allà el passaven en un alto foc, això era per descordar el fil, o sigui com si diguéssim bullir-lo en unes atmosferes molt (...) tancat en una caldera llavors allà es feia, llavors allà ja estava descordat i servia per anar a les barques que dèiem, les barques eren uns recipients d'entre 8 i 10 metres de llarg i es posaven els fils amb uns bastons, les madeixes i allà ho tintàvem. També havíem preparat els colorants, ho havíem preparat ben preparat i llavors ho posàvem en allà."

Coneguda popularment com a Can Mestres, nom que probablement feia referència a l'anomenat *contramestre*, que actuava com a cap o director dels telers de la fàbrica i que era el que mesurava la feina que aquests havien de realitzar. Algun antic treballador comentava que durant la postguerra, un jesuïta, el pare Martínez, anava a la fàbrica a fer xerrades i a oferir la possibilitat als treballadors de fer exercicis espirituals.

De fàbrica a habitatges

Després de la suspensió de pagament de l'Algodonera Canals, la fàbrica va restar gairebé quinze anys abandonada i tancada. El 1973 va ser adquirida per la firma canària Frigoríficos Bonny, S.A. (Frigobonny). Es tractava d'una firma de distribució i emmagatzematge en cambres frigorífiques industrials de productes alimentaris, especialment aquells provenien de les illes Canàries (tomàquets, plàtans, ananàs, etc.). És del tot versemblant pensar que aquesta firma necessitava un punt de distribució a Barcelona, no només per proveir el mercat català i el llevant espanyol, sinó també que els servís de plataforma per a les exportacions cap a Europa. La instal·lació a la Sagrera també els va proporcionar un negoci complementari: el lloguer de cambres frigorífiques a molts dels comerciants del mercat municipal de la plaça Masadas.

El 1997, la firma tanca les seves portes per traslladar-se a la Zona Franca, on gaudirà de condicions logístiques més adients per a la distribució. Paral·lelament, ven les dependències de la Sagrera a la immobiliària Campiezo, SL, constituïda de feia poc per dos empresaris constructors de la zona. La immobiliària, obligada pel pla especial de protecció de la plaça Masadas aprovat el 14 d'abril de 1991 i que afectava íntegrament el conjunt fabril, ha de renunciar a l'enderroc i es planteja la possibilitat de

2. Entrevista a Julio Rosique Rubio feta l'11 de febrer de 2000. Julio Rosique ha estat durant dotze anys el president de l'Associació de Veïns del Congrés.

rehabilitar Can Canals per encabir habitatges, en un principi dúplex i, més tard, de dimensions tradicionals en un total de dotze unitats. El projecte arquitectònic es va encarregar als arquitectes Xavier Basiana i Antoni Camps i aquests habitatges es van acabar el 2001.

La fàbrica Sanchís o la casa Verònica. Situació.

Aquest edifici es troba situat al passeig d'Enric Sanchís 21-27 i ocupa un solar limitat pel nord per aquest carrer, per l'oest pel carrer Foc Follet, pel sud per la paret mitgera d'un bloc de pisos situat al número 101 del carrer Foc Follet i per una plaça interior que es forma entre el final del carrer d'Òrrius, el carrer de l'Estadella i el carrer de Cretes. A l'est limita per la part posterior de l'illa de cases de planta baixa que tenen la façana principal al carrer de l'Estadella i que estan numerades del 68 al 82, i pel bloc de quatre plantes situat al número 19 del passeig d'Enric Sanchís. Té la façana principal al passeig d'Enric Sanchís, tot i que l'actual accés es troba a la cantonada d'aquesta via al carrer Foc Follet. La seva qualificació, segons el Pla General Metropolità (PGM) és 14b, zona residencial.

Una breu biografia d'Enric Sanchís i Ros (1872-1935)³

Enric Sanchís i Ros va néixer a Valladolid el 1872. No tenim notícies de la seva formació i experiència laboral fins el 1907 quan es dona d'alta de la contribució fiscal com a fabricant de productes químics. Feia dos anys que figurava com a veí de Santa Coloma de Gramenet. Tot i això, sembla que no va ser fins a mitjan de la dècada dels noranta quan s'instal·là a Barcelona.

Entre 1896 i 1898 es va casar amb la barcelonina Mercedes Sans Vidal (1872-1937) i, ben aviat, va tenir la seva primera filla, Ramona Sanchís Sans. El 1902 naixerà la seva segona filla, Enriqueta. Entre aquest any i el 1909, naixeran Rosa, Carme i Maria Lluïsa.

No sabem quin va ser el seu habitatge durant els seus primers anys a Barcelona, tot i que sí que se sap que, a partir de 1914, la seva empresa va ser el lloc on va viure de manera més o menys permanent.

El març de 1914, a banda de les propietats que va comprar a Santa Coloma a fi d'encabir-hi la seva indústria, va adquirir una finca al número 10 del carrer Encarnació de Gràcia, que va rehabilitar i ampliar d'acord amb el projecte del jove arquitecte Josep Domènech Mansana (1885-1973), fill de l'arquitecte Josep Domènech i Estapà. Sembla

3. Per elaborar aquesta nota biogràfica hem fet servir les dades subministrades pel Cens de població de 1930 de Santa Coloma de Gramenet, la consulta de diversos expedients d'obres i de les finques registrades a nom d'Enric Sanchís i hereus, dipositades en el Registre de la propietat núm. 20 de Barcelona. Igualment, ha estat consultada la bibliografia següent: Gallardo Romero, J.J. *El republicanismo colomense (1930-1931)*. Dins *Àgora, revista d'història local de Santa Coloma de Gramenet*, núm. 4, març de 1999; Gallardo Romero, J.J. 2000. *Los orígenes del movimiento obrero en Santa Coloma de Gramenet. El anarcosindicalismo (1923-1936)*. Santa Coloma de Gramenet: Grupo de historia José Berruero; i Checa, M.; Travé, C. 2002. *Personatges d'un barri: el Bon Pastor*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

que aquesta finca de planta i tres pisos es va habilitar per poder establir-hi inquilins i cobrar-ne els lloguers corresponents.⁴

Entre el 1923 i el 1925, la seva filla Ramona es va casar amb Hermegildo Ribó Sunyol (1896-1957), veí de Santa Coloma. El matrimoni va tenir tres fills, Mercedes, nascuda el 1925, Maria dels Àngels, nascuda el 1928, i Ramon.

Durant els anys de la dictadura de Primo de Rivera, Enric Sanchís s'introdueix en la política local com a regidor d'hisenda. Sanchís era membre de la *Unión Patriótica*, un moviment de suport a la dictadura i creat per Primo de Rivera. Aquest moviment incorporava patriotes ben relacionats i sense cap filiació política específica. El moviment mantenia bons contactes amb el *Somaten*. També durant aquests anys va realitzar notables accions, que podrien considerar-se de caràcter paternalista, amb els treballadors de la seva empresa. D'una banda, entre el 1930 i el 1931, va impulsar la construcció de vint-i-sis cases per als treballadors de l'empresa en terrenys de la seva propietat. Al bell mig de les cases va construir un edifici, pensat primer com a esglesiola i més tard com a escola que no va arribar mai a funcionar i que, finalment, esdevingué un centre d'activitats. Amb una arquitectura peculiar que obeïa el projecte de l'arquitecte Josep Alemany Juvé, aquest centre, després d'encabir els Congregants de Sant Lluís Gonçaga i els Tallers de Natzaret, es va acabar convertint en el popular *Centro Blanco* del Bon Pastor, eix del moviment veïnal i polític de la transició.

Sanchís també va aportar els terrenys on s'havia de construir el local de la Sociedad Cooperativa Obrera La Paloma, situat al número 20 del carrer de la Mina (actual carrer d'Estadella). Aquesta societat s'havia constituït el març de 1929 i Sanchís s'hi va afiliar.

El 1930, Enric Sanchís i Ros figura entre els majors contribuents de Santa Coloma. Aquest fet li va permetre ser reelegit regidor de l'ajuntament colomenc en constituir-se la corporació local el 26 de febrer de 1930. Quan Miguel Primo de Rivera abandonà el poder, el seu successor, el General Dámaso Berenguer, va impulsar la rehabilitació democràtica. A nivell local, aquesta rehabilitació es reflecteix en la incorporació a parts iguals dels regidors triats en les eleccions anteriors a la dictadura de Primo de Rivera i els majors contribuents locals. D'aquesta manera, Sanchís va poder accedir al càrrec de tinent d'alcalde, juntament amb personatges com Manuel Vilaseca Segalés, que esdevindria alcalde amb la proclamació de la República, i el propietari Emilio Singuerlín.

Entre l'octubre de 1930 i l'abril de 1931, Sanchís es va convertir en alcalde de Santa Coloma de Gramenet. En les eleccions locals del 12 d'abril de 1931, que van conduir a la proclamació de la República, Sanchís s'hi presentà per la coalició conservadora anomenada *administrativa* i en va sortir regidor tot i que va restar a l'oposició fins el 1934. Sembla que en aquests anys s'afilià a la Lliga Regionalista.

La posició benestant de Sanchís també s'evidencia amb les millores continuades que fa a la seva empresa, i també amb la compra d'immobles a Barcelona; concretament, el març de 1930 va adquirir una casa al carrer del Perill que va enderrocar per fer-hi una de nova amb semisoterranis, planta i cinc pisos, a partir del projecte de l'arquitecte Salvador Puiggròs⁵. El 24 de setembre de 1935, Sanchís va morir a Santa Coloma de Gramenet.

4. Exp. d'obres 584 Fomento. Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona.

5. Exp. d'obres 787 Fomento. Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona.

L'empresa productes químics Enric Sanchís i Ros⁶

Les primeres dades documentades de la fàbrica d'Enric Sanchís i Ros ens les dona la contribució industrial fiscal de Santa Coloma de Gramenet. En concret, Enric Sanchís i Ros s'hi va donar d'alta, amb el número 76, el 10 d'abril de 1907. La raó que acull aquest impost és una fàbrica de sulfurs amb una capacitat de 100 decímetres cúbics i caldera.

La indústria de Sanchís s'havia instal·lat en uns terrenys de la partida anomenada *a l'altra part del riu*. Aquests terrenys tenien una superfície de 36.659,92 metres quadrats i estaven formats per tres désignies que havien comprat entre 1906 i 1908 a Josep Magriñà Cartaña, les dues primeres, i a Ferran de Sagarra, propietari de la Torre Balldovina, la tercera.⁷

En un primer moment, només es van construir la fàbrica i els tallers necessaris per a la producció. Sanchís es va preocupar de delimitar la seva propietat, com ho demostra el permís que va sol·licitar el 8 de novembre de 1908 per construir una *pared de cerca*.⁸

El 25 d'abril de 1914, l'Ajuntament de Santa Coloma va aprovar un permís que Enric Sanchís havia presentat per construir una *casa-habitació*. Aquest era un senyal que l'empresa marxava correctament, un altre senyal va ser la construcció d'uns nous coberts per a la fàbrica, la construcció dels quals va ser aprovada el 17 de març de 1918 per l'Ajuntament colomenc.

Tenim molt poques dades de la producció de l'empresa, la qual només hem pogut conèixer a través de les dades de la contribució fiscal i de les fonts orals.

L'empresa es dedicava a la fabricació de tints i colorants. Sembla que o bé Enric Sanchís o bé algun familiar seu tenia una patent o coneixia el procediment per manipular els productes químics dels quals es deriva el tint *indantbren*.⁹ Aquest tint es feia servir per tintar el cotó, i les fonts orals apunten que la fàbrica d'Enric Sanchís produïa la marca *Tintes Indantren* o *Indantbren*.

Anotacions sobre la contribució fiscal d'Enric Sanchís Ros¹⁰

10/04/1907	fàbrica de sulfurs	100 decímetres cúbics i caldera. Alta núm. 76
01/01/1911	fàbrica de laques	paga 14 ptes.
01/08/1913	fàbrica de laques	recipient de 100 decímetres
01/07/1916	fàbrica de laques	recipient de 200 decímetres
01/04/1921	fàbrica de laques	recipient de 200 decímetres (renovació)
01/01/1923	fàbrica de laques	recipient de 250 decímetres
29/04/1931	fàbrica	176,05 ptes.

"sin emplear cilindros ni máquinas"

6. La poca bibliografia sobre aquesta indústria ens la subministra: Fernández Ontiveros, R. 1992. *A l'altra banda del Besòs. Els terrenys segregats de Santa Coloma el 1945*. Puig Castellar. Dins *Revista del Museo Torre Balldovina*, núm. 3-4. García i Heredero, R. 1989. *El desenvolupament industrial a Santa Coloma*. Puig Castellar. Dins *Revista del Museo Torre Balldovina*, núm. 1. I Checa, M. 2000. *Els inicis de la colonització urbana a la dreta del Besòs (1906-1930)*. Dins *Àgora, Història de Santa Coloma de Gramenet*, núm. 7, març de 2002. Santa Coloma de Gramenet: Grupo de historia José Berruezo. Pàg. 89-114.

7. Finca 3635. Antecedents finca 551, foli 105, tom 25, llibre 15. Registre de la propietat núm. 20. Barcelona.

8. Llibre 475 Arxiu Històric Santa Coloma de Gramenet (AHSCG).

9. Actualment, consta com a nom registrat per la firma Bayer.

10. Llibre 434 i 428 de contribució fiscal industrial. Arxiu Històric de Santa Coloma de Gramenet (AHSCG).

També són escasses les dades sobre el nombre de treballadors que tenia la fàbrica. En un document sense datar que hi ha a l'Arxiu Històric de Santa Coloma de Gramenet i que hauríem de situar entre el 1910 i el 1920, hi consta que la fàbrica Sanchís compta només amb dos obrers, l'un d'entre 30 i 40 anys, i l'altre d'entre 40 i 50 anys, i que Enric Sanchís n'és el gerent. De totes maneres, també es troba documentat que cap al 1930-1931, es va iniciar la construcció d'una sèrie de vint-i-sis cases al davant mateix de la fàbrica i destinades als treballadors de l'empresa. No se sap, però, si aquestes cases es van fer per a tots els treballadors o només per a una part. Aquestes cases van ser batejades com la *barriada Sanchís*, i tenien una superfície de característiques similars a les de les "cases barates", amb un pati al davant i vorejades per una tanca de ferro.

El 24 de setembre de 1935 Enric Sanchís i Ros va morir, i en el seu testament, datat el 25 de juliol de 1935, ordenava la liquidació d'actius i la venda de la firma.¹¹ Aquest fet certificava l'acabament de la trajectòria empresarial de la fàbrica Sanchís. Malgrat això, l'empresa no es va poder vendre com a conseqüència de la col·lectivització durant la Guerra Civil.

***Col·lectivització durant la Guerra Civil. La fàbrica núm. 11*¹²**

Quan va esclatar la Guerra Civil, la fàbrica Sanchís va ser col·lectivitzada i va passar a ser anomenada *fàbrica núm. 11*. A partir d'aleshores va passar a dependre de la Comissió de la Indústria de Guerra, creada per la Generalitat de Catalunya el 7 d'agost de 1936. Aquest fet no ha permès que sàpiga qui va formar part del comitè d'empresa o altres característiques de l'empresa. Malgrat això, hi ha dues fonts que ens aporten algunes informacions. Segons J. M. Bricall: *la fàbrica núm. 11 ocupava a 513 obrers i produïa càpsules de Mauser, encebs per a mines, detonadors per a granades de mà universal, detonadors d'espoleta, encebs d'espoleta, detonadors, espoletes, encebs de diferents menes i altres càpsules i detonadors*.¹³

La segona font, Antoni Castells Duran, ens informa de la producció de la fàbrica fins al 31 d'octubre de 1937 i la seva divisió en tretze seccions dedicades a la producció de bales i explosius.¹⁴

Arran dels fets de maig del 1937, l'empresa va passar a dependre del govern central republicà. La importància de l'empresa i la qualificació dels seus treballadors els va eximir de participar en les lleves que es van fer a partir de l'abril de 1938. Igualment, la presència d'aquesta empresa de guerra la convertia en un objectiu militar de primer ordre i, per tant, susceptible de ser bombardejada. Va patir dos bombardejos, l'un el 26 de maig de 1937, que va produir destruccions en dotze cases del carrer Basella, i danys en quaranta-tres cases més, i que va acabar amb un tràgic balanç de nou morts. L'altre bombardeig va tenir lloc entre el 22 i 24 de juliol i va afectar l'empresa Colorificio (a l'actual cruïlla entre el carrer Lluís Companys i el Passeig de Llorenç Serra de Santa

11. Veure nota 4.

12. Sobre el procés de col·lectivització i les característiques de la producció durant el període bèl·lic en la fàbrica Sanchís ens aporta una excel·lent informació: Gallardo Romero, J. J.; Márquez Rodríguez, J. M. 1997. *Revolución y guerra en Gramenet de Besòs (1936-1939)*. Santa Coloma de Gramenet. Pàg. 163-167.

13. Bricall, J. M. 1978. *La política econòmica de la Generalitat (1936-1939)*. Barcelona; Ed. 62.

14. Castells Duran, A. 1996. *El proceso estatizador en la experiencia colectivista catalna (1936-1939)*. Madrid: Ed. Madre Tierra.

Coloma de Gramenet), que va ser bombardejada i, segons les fonts consultades, sembla que podria haver-se tractat d'una confusió, atès que els avions nacionals van pensar que era la fàbrica núm. 11.¹⁵

La Fàbrica Sanchís durant la postguerra (1939-1962)

Mossèn Joan Cortinas, el *Padre Botella*, ens revela a les seves memòries que els Sanchís van tornar a la finca el novembre del 1939.

Des del punt de vista legal, la fàbrica havia estat deixada en herència a Ramona, *Ramoncita*, Sanchís Sans, filla gran d'Enric Sanchís i Ros i Mercedes Sans i Vidal. Cal recordar que el testament explicitava la liquidació dels actius de la firma; aquesta operació, tot i que no se n'han trobat proves documentals, segurament devia posar en contacte l'apoderat dels hereus d'Enric Sanchís, Hermenegildo Ribó i Sunyol, marit de Ramona Sanchís Sans amb la firma *Industrias i Manufacturas, SA*. Es tracta d'una empresa creada el 1922 i situada dins l'òrbita de la *Fàbrica Nacional de Colorantes y Explosivos*. El 30 de desembre de 1944, aquesta firma mantenia tres motors amb una potència total de 26 HP i havia destinat bona part de les instal·lacions a la seva producció.¹⁶ Malgrat això, no ens ha estat possible precisar les funcions a les quals aquesta empresa havia destinat les instal·lacions de la Fàbrica Sanchís. Cap al final de la dècada dels cinquanta i al començament de la següent, aquesta firma va abandonar les instal·lacions de l'empresa de Sanchís.

Paradoxalment, la família Ribó Sanchís i els hereus d'Enric Sanchís gaudien de la casa-torre i del jardí i encara conservaven uns amplis terrenys que destinaven a l'horta.

Del 1962 a l'actualitat

El 1962 va marcar una inflexió en la propietat dels Sanchís. D'una banda, Ramona Sanchís Sans posa la gestió de les seves propietats en mans de l'administrador de finques Antonio Sacristán Alegre, que, sempre autoritzat per la propietària, va iniciar un seguit d'actuacions adreçades a aconseguir més rendiments de la finca. La primera actuació va ser el lloguer de bona part de les naus a petits industrials. Entre aquests industrials, cal destacar els germans Biech, que es dedicaven a la fabricació d'utilatges mecànics i que des de 1962 van anar ampliant les seves instal·lacions.

La segona actuació va ser la construcció de més naus industrials, tal com ho mostren els permisos sol·licitats el 10 d'octubre i el 29 de desembre de 1964.¹⁷ Es tracta de magatzems de 12 metres de llargada per 10 d'amplada i 5 d'alçada. Malgrat la qualificació del sòl com a "zona suburbana semiintensiva", aquests magatzems es van construir al marge dels entrebancs normatius existents.

La tercera actuació va ser l'aixecament d'un bloc, de planta i tres pisos, adossat a la que havia estat l'entrada principal de la casa fàbrica. Aquest bloc de pisos, que ocupa

15. *Op. cit.*, nota 7 pàg. 141-144.

16. Carpeta "Agregació de terrenys de Santa Coloma a Barcelona". Arxiu Administratiu de Santa Coloma de Gramenet.

17. Antecedentes Carpeta núm. 78337 i Carpeta 79279. Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona.

avui el número 19 del passeig d'Enric Sanchís, es va construir a partir del permís presentat el 5 d'octubre de 1966.

L'obra, realitzada sense el permís preceptiu, va presentar alguns inconvenients normatius com ara l'accés i la distribució de l'àtic, que van ser motiu de sanció municipal de 1967 a 1975.

El 27 d'abril de 1981 i el 25 de juliol de 1982 es van produir dues explosions a la fàbrica que van produir cinc morts i diversos ferits. Es van atribuir a diverses causes, bé podien estar relacionades amb l'antiga especialització de la indústria, o bé al pas d'una canonada de gas per aquella zona, un dret de pas acceptat per la família Ribó Sanchís i els seus hereus el 16 de juliol de 1973.

Actualment es conserven pocs elements de la fàbrica; entre aquests elements, destaquen la bàscula de terra, a l'entrada d'accés pel passeig d'Enric Sanchís, i una petita sala amb aparador de vidre i finestres de fusta, adjacent a l'entrada anterior, i on trobem una romana.

Els magatzems posteriors van anar sent reformats, i n'hi ha que es van construir més recentment. Formen dues rengleres paral·leles a la casa amb façana al passeig d'Enric Sanchís i una tercera renglera transversal que limita amb la sèrie de cases de planta baixa del carrer Estadella.

La Casa-Torre Sanchís o Casa Verònica

Ja hem vist que la primera instal·lació de Sanchís a la zona va ser el 1907. Malgrat això, sembla que no va ser fins el 1914 que va decidir ampliar les instal·lacions per destinar-les a habitatge, moment que hauríem de considerar com l'inici de la casa-torre dels Sanchís. L'arquitecte d'aquesta primera obra ens és desconegut. Tot sembla indicar que la casa va tenir successives millores i ampliacions com la documentada el 15 de juny de 1931.¹⁸ L'arquitecte, en aquesta ocasió, va ser Josep Alemany

Vista exterior de la Fàbrica Sanchís també coneguda com la Casa Verònica.

Juvé, que era aleshores l'arquitecte municipal de Santa Coloma de Gramenet.

Són novament les fonts orals¹⁹ les que ens donen a conèixer com era la casa. Comptava amb unes cuines situades en un semisoterrani, amb finestres a nivell del sòl

18. Permis d'obres, registre d'entrada 1280. Arxiu serveis territorials, Santa Coloma de Gramenet.

19. Entrevista a Josefa García Martínez, de 84 anys, realitzada el 29 de juny del 2001. Josefa García Martínez havia estat des del 1946 fins al 1980 la responsable de la neteja i el manteniment de la Casa Sanchís. Entrevista a Flora Blayà García, de 56 anys, i Pepi Blayà García, de 51 anys, realitzada el dia 29 de juny del 2001. Són les filles de Josefa García i han corroborat les informacions aportades per la seva mare. Entrevista amb Alfredo Biech, de 61 anys, realitzada el 22 de juny i el 29 de juny del 2001. Alfredo Biech manté des del 1962, la seva empresa a les naus que hi ha al solar de la Casa Sanchís.

i amb entrades per al carbó sota l'accés heptagonal de la planta baixa, on hi havia les sales d'estar, el menjador i algunes habitacions com ara un sala de fumadors o una sala amb una llar de foc i un piano. A la primera planta hi havia les habitacions. Annexa a la casa dels Sanchís es va aixecar una altra casa, que se'n diferenciava només per tenir una coberta amb doble vessant en comptes de terrat com la primera i que, a través d'una galeria, es comunicava amb les habitacions de la primera casa. Sembla

Porta d'accés a l'interior de la Casa Verónica.

que aquesta segona casa estava adreçada a acollir el servei domèstic de la primera. La finca comptava amb un jardí amb arbres –alguns dels quals encara es conserven–, i amb un estany i una mena de gruta que, segons algunes fonts, contenia la verge de Fàtima o la Moreneta. Totes les fonts certifiquen l'excel·lent decoració i factura interior de la casa.

A través del cens de 1930 es pot saber qui vivia a la casa Sanchís. Hi figuren com a inquilins Enric Sanchís i Ros i la seva dona Mercedes Sans Vidal, les seves filles Maria Lluïsa, Enriqueta i Ramona. Aquesta darrera hi viu amb el seu marit Hermegildo Ribó i Sunyol i les seves dues filles Mercedes i Maria dels Àngels. L'oncle patern, Rafael Casimiro Sanchís, que el 1930 tenia 79 anys i que va morir el 1933, també vivia a la casa.

A la mort d'Enric Sanchís, la finca va passar a mans de la seva filla Ramona. El testament de Sanchís diu: *el derecho de habitación gratuita en la casa-fábrica que el testador posee (...) y el uso gratuito de los muebles de la planta baja. Estos derechos y uso gratuito se transmitirán a los hijos de la legataria.*²⁰

Tanmateix, la propietat es va dividir entre les cinc filles, amb els drets hereditaris corresponents.

Segons les mateixes fonts orals consultades, la casa va ser ocupada durant la Guerra Civil pel comitè d'empresa i per militars. La família Ribó Sanchís no hi va tornar fins al novembre de 1939. L'octubre de 1940, el Patronat Escolar Nicolás Barré es va instal·lar en unes dependències de la casa que Ramona Sanchís els havia cedit. Aquest va ser l'inici de l'activitat escolar privada al barri del Bon Pastor.

El 13 de novembre de 1953 va morir Rosa Sanchís Sans. El seu marit, Jaume Castells, i els seus fills, Enric i Montserrat Castells, en van ser els hereus i interposaren una sèrie de demandes a fi de poder optar a la seva part proporcional de tota la propietat en cas de mort d'algun dels seus propietaris. Per decisió judicial, el 16 de desembre de 1954, la finca queda immobilitzada i, malgrat l'arbitratge, la transmissió va quedar bloquejada. A partir de llavors, i malgrat les visites esporàdiques de Ramona a la casa, la finca iniciarà un llarg procés de degradació.

El 12 de març de 1977 va morir Ramona Sanchís Sans, quan tenia setanta-cinc anys, i la propietat va passar als seus fills Maria Àngels, Mercedes i Ramon Ribó Sanchís.

20. Finca 3635. Antecedentes finca 551, foli 105, tom 25, llibre 15 de Registre de la propietat núm. 20 Barcelona.

La situació judicial i la complexitat legal del llegat d'Enric Sanchís ha incidit molt negativament en la conservació i en la transmissió de la finca, i ha fet que la seva degradació sigui el mirall d'una situació de difícil solució.²¹

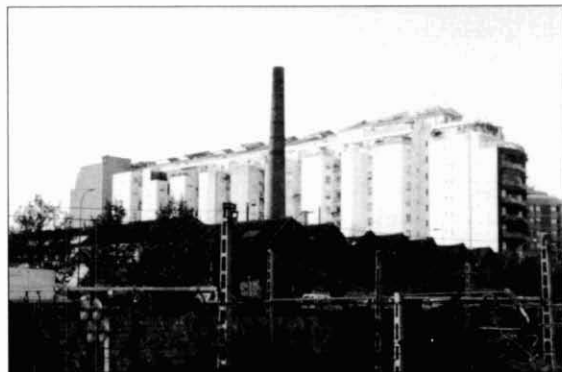
Un nom equivocat: Casa Verònica?

Malgrat les tasques de recerca efectuades, no se sap què hi ha de cert en aquest nom. Les fonts orals més properes a la família Ribó Sanchís desconeixien aquesta denominació. L'associació veïnal VIA, impulsora del nom, esgrimeix una explicació basada en fonts orals que donen a l'esmentada Verònica, serventa, dida o cuinera de la casa dels Sanchís, el protagonisme. De totes maneres, aquesta és una informació que no es pot corroborar. Tanmateix, la veu popular coneix la casa com la casa o la fàbrica Sanchís.

Can Portabella. El darrer complex industrial de Sant Andreu.²² ***Situació.***

Can Portabella és un complex industrial limitat pels carrers de Virgili, Pare Manyanet, Josep Soldevila, la plaça de Pere Falqués i l'avinguda de l'Onze de Setembre. Es troba afectat per una de les zones d'actuació del Pla Sant Andreu-Sagrera, i en el seu solar s'han de construir habitatges, tot creant un ampli espai verd i preservant com a element urbà la xemeneia de l'antiga fàbrica Portabella.

Del camp a la fàbrica: les primeres passes cap a la industrialització

Conjunt de naus que formaven part de Can Portabella entre les que sobresurt la xemeneia.

El desenvolupament històric del que anys més tard s'anomenarà Can Portabella està marcat pel pas del Rec Comtal per aquest territori.

De fet, la presència de la sèquia va possibilitar el pas d'una economia agrària a una economia industrial. Aquest canvi es va produir a mitjan segle XIX, quan es documenta la presència dels empresaris tèxtils Muntades i Bofill i de l'empresari adober Josep Ancó.

Els primers hi van instal·lar una fàbrica per filar estam, batejada com

21. Informació consultada a: Finca 551, foli 105, tom 25, llibre 15 del Registre de la propietat núm. 20 Barcelona.

22. Per elaborar aquest text s'han utilitzat diverses fonts documentals dipositades a l'Arxiu Administratiu de Barcelona, permisos d'obres, l'Arxiu Municipal de districte de Sant Martí, permisos d'obres, el Registre mercantil de Barcelona i el Registre de la propietat de Barcelona, núm. 4.

"La Espanyola", l'abril de 1846. El segon va fer el mateix uns anys més tard, aprofitant l'aigua del Rec Comtal que era aleshores molt necessària per treballar la pell. De fet, el nom popular amb què es va conèixer aquesta adoberia, "El Verdet", permet constatar la presència d'aigua estancada en els nocs per adobar i que facilitava la reproducció d'algues.

Els terrenys on s'instal·laren aquests empresaris eren propietat de dos propietaris rurals, el Marquès de Monistrol i Josep Prats i Gibert, propietari de Can Nyau, també coneguda com la Torre Xica d'en Reixach. Igualment, entre les parcel·les venudes, hi figuren les que són propietat dels germans Ylla-Vidal.

Les vendes d'aquests terrenys responien, no només a bones ofertes econòmiques, sinó també a un canvi gradual de la perspectiva inversora que, en relació amb la terra, la introducció de la indústria provocava.

Aquests terrenys agraris tenien el seu epicentre en una sèrie d'explotacions o masies. Ara ens ocuparem de Can Noguera o Nuera Gran, que es troba a tocar del recinte de Can Portabella, i també de Can Noguera o Nuera Xica, ambdues propietats del Marquès de Monistrol; i Can Nyau, una explotació de caràcter mitjà i documentada com a mínim des del segle XV.

A banda del Rec Comtal, hi havia dos elements més del paisatge que delimitaven el conjunt de què ara parlem: a l'oest, la riera d'Horta i pel nord el camí de Santa Coloma de Gramenet (l'actual carrer de Santa Coloma).

Cap a 1854, l'obertura de la rasa per al ferrocarril de Barcelona a Granollers va suposar la creació d'una barrera que, juntament amb el Rec Comtal, va delimitar les terres d'aquesta banda de Sant Andreu. De fet, la urbanització de les infraestructures necessàries per al ferrocarril va suposar la canalització de la riera d'Horta, tant a l'alçada de la carretera de Ribes com per superar les vies del ferrocarril, la construcció d'alguns sifons per redistribuir l'aigua del Rec Comtal i superar les vies i, especialment, la construcció del baixador d'Horta, una petita estació que permetia l'enllaç amb la carretera que anava al municipi d'Horta.

Vers la instal·lació industrial consolidada

A la dècada dels setanta del segle XIX, es van produir els canvis en la propietat que configuraran el fet industrial futur.

D'una banda, l'adober Josep Anció que, segons la *Guía de la España Fabril y Industrial* de 1862 de Giménez Guted, tenia 3 nocs, comptava amb un capital de deu mil pessetes i donava feina a quatre operaris, va morir a finals d'aquella dècada i la seva vídua, Maria Mauri i Mauri, es va casar amb un altre adober, Josep Suñé i Rovira, que, el novembre de 1871, va ampliar les instal·lacions de la seva adoberia amb la compra de la propietat dels germans Ylla-Vidal.

D'altra banda, el 1876, Camil Fabra i Fontanills va comprar "La Espanyola". Aquest empresari traslladaria la seva fàbrica de xarxes de pesca de Gràcia a la Sagrera. Fabra, des de 1864, era el marit de Dolors Puig i Cerdà, filla del també empresari tèxtil, especialitzat en filats i teixits de lli, Ferran Puig i Gibert, instal·lat a Sant Andreu de Palomar des de 1838. Allà hi tenia la seva fàbrica, popularment coneguda com el Vapor del Fil, i situada a tocar de la riera d'Horta. Fabra i Puig mantenien des de feia temps una estreta relació comercial, el primer comprava el filat de lli del segon per fer-ne xarxes. Aquesta

relació es va veure refermada amb el casament de Fabra amb la filla de Puig, fet que seria cabdal perquè Camil Fabra assolís la direcció de tots els negocis de Puig, com ho demostra el fet que ambdós empresaris, ja associats, compressin la fàbrica de filats de Llach i Portabella de Salt (Girona).

També el 1874, l'empresari manresà Manuel Portabella i Cantarell va adquirir uns

Les naus vistes des d'un carreró interior del complex industrial de Can Portabella.

terrenys a Sant Andreu per construir-hi una fàbrica de filats de lli.

Les primeres notícies de la trajectòria d'aquest empresari daten de 1850, quan tenia una filatura de cotó a Balsareny. Deu anys més tard el trobem al capdavant d'una fàbrica, a Manresa, amb vuitanta obrers, quaranta telers i dues mil cinc-cents pues de filar. Va adquirir les fàbriques dels Miralda i la dels Panyos, ubicades ambdues a la capital del Bages, d'on era el quart contribuent fiscal.

El seu creixement empresarial li proporcionarà una solidesa financera que li permetrà realitzar altres inversions, com ara la que iniciarà el novembre de 1874 amb la compra, en règim de permuta, de part dels terrenys de l'adober Suñé i la seva dona Maria Mauri. Aquesta adquisició suposarà la construcció d'una fàbrica destinada al filat de lli. Aquesta serà la nova factoria de la firma Manuel Portabella e hijo y Cia.

Fabra i Portabella, una trobada inevitable²³

Al començament de la dècada dels vuitanta del segle XIX, la situació industrial de la zona presentava una gran concentració de fabricants de filats de cotó i lli. D'una banda, el Vapor del Fil, controlat per Camil Fabra, i, de l'altra, la fàbrica de xarxes de pesca que tenia a La Sagrera i la manufactura de filats de lli que Manuel Portabella havia construït.

Aquesta concentració, lligada a la necessitat de controlar el mercat, farà que el 16 de juliol de 1884 Manuel Portabella e hijos i Camilo Fabra y Compañia es fusionin constituint, per tres milions de pessetes, Sa SANES Sucadora de Fabra y Portabella. Els càrrecs directius es van repartir de la manera següent: Camil Fabra en seria el president, Manuel Portabella, el vicepresident; el director gerent seria Josep Portabella i Cots, i Ferran Fabra i Puig en seria el vicegerent.

La nova empresa mantindrà tres fàbriques, la de Manresa dedicada a la filatura i teixits de cotó, la de Sant Andreu, el Vapor del Fil, dedicada a la filatura i el torçat de lli per cosir, i la de la Sagrera, dedicada a la fabricació de xarxes de pesca. En quedarà al marge la fàbrica que Portabella tenia a tocar de la riera d'Horta, fet que va ser determinant per al futur del complex industrial de Can Portabella.

23. Per conèixer el desenvolupament empresarial dels Fabra i dels Portabella cal consultar: Cabana, E. *Fàbriques i empresaris*, vol 1 i 2. Enciclopèdia Catalana.

El grup empresarial dels Fabra i els Portabella tenia el seu domicili social a la rambla de Canaletes, 8, i tenia entre dos mil i dos mil cinc-cents treballadors, i la força per moure les màquines era de 900 cavalls.

Dels Portabella a la Société Lanière Barcelonaise

El fet de no vincular la fàbrica de la riera d'Horta a l'entramat industrial creat el 1884 només s'explica per la intenció de vendre-la en un termini curt de temps. Així, els primers contactes de Josep Portabella amb els futurs compradors, els belgues de la Société Lanière Barcelonaise, es va fer el 22 de juny de 1888, quan signen el compromís pel qual l'empresa compradora no es podrà dedicar al mateix tipus de producció que la venedora i haurà de salvaguardar els censos agraris que els terrenys encara tenien a favor del Marquès de Monistrol i els seus hereus.

La venda es va consumir el 24 d'agost de 1891 per un valor de 250.000 pessetes. La Societat Lanière Barcelonaise va avançar 50.000 pessetes i es va comprometre a pagar la resta en quatre terminis anuals. Aquest fet, la finalització del pagament el 1895, i l'adaptació i instal·lació de la companyia belga explicarien que encara es mantingui el nom dels Portabella i que hi figuri com a contribuent fiscal d'aquell espai.

La Société Lanière Barcelonaise s'havia constituït a Brussel·les el 8 de juliol de 1886. Cal suposar que la constitució d'aquesta firma es va deure a la iniciativa inversora d'aquest grup belga per tal de situar una factoria a Barcelona, que encara era una zona lliure de la competència i del posicionament en el sector llaner que sí que era, en canvi, present en altres poblacions industrials com ara Sabadell. Probablement, aquesta inversió canalitzava l'acció exportadora del mercat belga de la llana, centrat a Veviers, cap a Catalunya, posicionant d'aquesta manera una firma al territori i cobrint, així, les necessitats de la demanda generada per aquella exportació.

Tanmateix, per poder competir, la societat belga va haver de fer un enorme esforç inversor en l'adquisició d'unes instal·lacions fabrils i maquinària, un fet clau per entendre la compra d'aquesta fàbrica a Sucadora de Fabra y Portabella.

De la mateixa manera, els nombrosos contactes comercials i polítics que tant Manuel Portabella com Camil Fabra mantenien van facilitar sense cap mena de dubte la trobada d'aquests compradors forans. Altres factors, purament empresarials, també ajuden a justificar-ne la venda, d'una banda, l'avançada edat de Manuel Portabella, que ja tenia setanta sis anys en el moment de la venda; d'una altra, el factor productiu de la firma venedora. Aquesta firma, doncs, amb les seves factories tancava el procés productiu de la manufactura del cotó i del lli. La fàbrica del carrer de Virgili no feia més que duplicar les instal·lacions destinades a la manufactura del cotó. La seva situació logística, que era la més desfavorable de les tres factories del grup de Fabra i Portabella a Sant Andreu, també en feia convenient la venda.

"Els alemanys" o la Société Lanière Barcelonaise (1891-1979)

Es coneixen poques dades comercials, financeres i laborals d'aquesta firma. El 1894 es van finalitzar les construccions que la companyia belga va fer a la fàbrica, ane-

xes a l'antiga "casa fàbrica" dels Portabella, una instal·lació de planta i pis. Des d'aquest moment, l'empresa es va conèixer amb el pseudònim d'*Els alemanys*, denominació popular que feia referència, tot i que de manera errònia, a la nacionalitat de l'empresa.

El 1904, la firma encara mantenia el dipòsit de mercaderies al carrer de Girona, 49, i el seu objecte social citava expressament que es dedicava a la fabricació de blones, filats i teixits de llana. Segons la contribució fiscal d'aquell any, pagava per quatre mil pues, cent nou telers amb aparell de jacquard, noranta-tres telers, divuit màquines d'aprestar, una màquina de separar, dues tondoses, una serra, una màquina jacquard, una dinamo per a l'enllumenat, tallers de reparacions mecàniques i de fusteria, i per una màquina de picar cartrons.

El 1906, la firma era el segon contribuent fiscal del districte novè només per darre-re de Hilaturas Fabra y Coats; fet que demostrava la progressió econòmica de la firma i, sobretot, la capacitat inversora dels socis de l'empresa.

El 1931, la firma va renovar i ampliar les seves instal·lacions amb la construcció de tres nous coberts. Aquest permís es va atorgar a precari, ja que, des de 1925, existia el projecte d'alineacions de la llera de la riera d'Horta i la seva adequació al carrer de Virgili. Aquesta sol·licitud es va aprovar definitivament tres anys més tard perquè les obres urbanístiques que afectaven la finca no tiraven endavant, i encara havien de passar cinquanta anys més fins al seu acabament definitiu. Aquests tres coberts nous conformen l'actual estructura del complex de Can Portabella, i no van significar només l'ampliació dels espais de producció sinó també la construcció de vestuaris i menjadors nous per als treballadors. Passada la guerra, el 1943 es van fer noves construccions de la fàbrica.

El novembre de 1953 es va produir l'adaptació jurídica de la firma a la llei de societats anònimes de 1951, que va suposar, entre altres coses, la castellanització del nom i el trasllat de la seu a Madrid.

El 5 de juliol i el 3 de setembre de 1979, dues reunions de la junta d'accionistes de la Sociedad Lanera Barcelonesa, SA van dissoldre la firma i van vendre les accions i el capital, valorat en dos milions de pessetes, a la firma de Madrid, Hijos de Sabino Santos, SA.

Els nous propietaris, conscients de la situació urbanística de la finca industrial, afectada per l'obertura del carrer del Pare Manyanet, van llogar l'espai a algunes petites i mitjanes empreses i a diversos professionals que encara l'ocupen en l'actualitat. L'esquema següent mostra quines són aquestes empreses:²⁴

Nom de l'empresa o del professional

José Campos Navarro

Ricardo M. Hernández García

Ramon Picornell Puxant

Miquel Sánchez Alcaide

Conservación Industrial, SA

GINSO, SA

Activitat

Construcció de grans dipòsits,
caldereria i mobiliari metàl·lic

Mecànica en general

Tractament i recobriments de metalls

Fabricació d'articles acabats

i matèries plàstiques

Instal·lacions de fred

i aire condicionat

Fabricació d'aparells

electrodomèstics

24. Dades extretes de INFOPYME, Ajuntament de Barcelona. Gener del 2000.

Industrias GMB, SA
Internacional Química Aromática, SA

Prensados M. Caro
PALFER, SA
SEXMA SCCL.
Talleres ECI, SA

Talleres Mecánicos Mendoza, SL
Tot Gràfic, SA

Productes farmacèutics de base
Comerç a l'engròs, perfumeria
i drogueria.
Fabricació d'articles de cautxú
Fabricació de mobiliari metàl·lic
Arts gràfiques
Fabricació de mobiliari metàl·lic,
trefilatge i laminatge
Construcció de màquines i equips
Arts gràfiques

Des de 1996, arran de l'aprovació del Pla Sant Andreu-Sagrera, es projecta a la zona, qualificada de sòl residencial al Pla General Metropolità, la construcció de dos-cents noranta-nou habitatges.

L'Adoberia Alandí, Pagès y Goberna: imminent desaparició. Descripció de l'edifici.

Es tracta d'un edifici de tres plantes que ocupa l'illa compresa pels carrers de Monlau, Garcilaso, Oliva i Mossèn Juliana. Originàriament tenia l'accés principal pel número 28 del carrer de Garcilaso, que avui està tapiat. Sobre aquesta porta hi ha inscrit un rètol amb les firmes que han ocupat aquell local. A la façana del carrer Oliva es conserva, adossat, un cos d'habitatge de dues plantes que podrien molt ben ser les oficines de l'empresa. A partir de fotografies antigues s'ha pogut saber que l'espai superior es va utilitzar, des de mitjan de la segona dècada del segle XX i fins el 1931, com a estenedor de pells de l'Adoberia Alandí, Pagès y Goberna. L'edifici es presenta molt deteriorat, per bé que del tot arrebossat, i els finestrals de tot el complex estan esberlats. L'únic element decoratiu que hi ha al llarg de tota la coberta i a les cantonades de l'edifici són una mena de merlets fets de maó. Actualment, l'edifici es troba afectat per les noves alineacions del carrer de Garcilaso, fet que en provocarà l'enderroc.

Visió del conjunt de l'Adoberia Alandí, Pagès y Goberna.

Els adobers de la Sagrera²⁵

El sector de l'adoberia a Sant Martí de Provençals va destacar per la presència, en el moment més àlgid, el 1877, de quaranta-set empreses que es repartien cent vuitanta-

25. Veure Nadal, J.; Tafunell, X. 1991. *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona*. Barcelona: Columna.

nou clots per a pell de boví, i seixanta-nou per a pells d'oví. Entre aquestes empreses, cal destacar Vídua de Sans Castelló i Cia, ubicada al carrer dels Blanquers; La Tenería Barcelonesa, SA, situada a Horta, i la fàbrica de Miquel Fargas, a la Sagrera. La instal·lació d'aquesta indústria a Sant Martí s'explica per la presència del Rec Comtal i les necessitats d'aigua que té l'adoberia.

Els Fargas²⁶ adobaven pells a Sant Martí des de 1821. Però va ser Miquel Fargas i Ferrer qui en va instal·lar el primer local de producció cap al 1838. És durant aquesta dècada que va desenvolupar una sèrie de contactes comercials que li van permetre exportar els seus productes, a través del port de Trieste (Itàlia), a diferents països de l'Europa de l'Est. El seu fill, Miquel Fargas i Vilaseca, va construir una nova fàbrica dedicada a l'adoberia de pells al número 2 del carrer de la Sagrera, el 1851; la presència del Rec Comtal i les necessitats d'aigua de les adoberies expliquen aquesta ubicació. Deu anys més tard comptava amb catorze operaris. El 1871, l'Exposició General Catalana va destacar la qualitat dels seus productes, especialment de les corretges i els cuirs greixats. Aquesta valoració li va permetre ampliar la seva cartera de clients i, sobretot, augmentar la producció i, per tant, ampliar i fer millores a la fàbrica, com ara la instal·lació d'una nova màquina de vapor el 1877.

El 21 d'octubre de 1881 va patentar un nou procediment per adobar pells anomenat de "la remesa", i que superava amb escreix el sistema tradicional, alhora que millorava el procés de l'adob, que requeria de dos a tres mesos, així com l'aplicació de l'escorça mòlta als dipòsits de les pells perquè el cuir absorbís els tanins de la fusta que el fan més durable. És per això que aquestes fàbriques havien d'incloure un molí per a la trituració de l'escorça.²⁷ El 14 de juny de 1888 patentava per 20 anys un nou sistema per repussar el cuir, una innovació que li permetria millorar enormement la qualitat i l'acabat dels seus productes. Aquests productes van merèixer una menció honorífica a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888. El 29 d'agost de l'any següent, Fargas va patentar, de nou per 20 anys, un nou producte batejat amb el nom de "curtidos curados en colores". Es tractava d'una altra innovació que, juntament amb la patent de millora del seu procediment de repussat, li havia de permetre fer front a la dura competència igualadina i el consolidava com a empresari adober per la seva constant adaptació a les noves tècniques, molt continuades al sector. La mort de Miquel Fargas, produïda probablement en els darrers cinc anys del segle XIX, van aturar aquest creixement i van provocar la davallada de la firma, que el 1904 estava reduïda a un molí d'escorça i roldor.

Una altra adoberia amb característiques semblants pel que fa a les dimensions i al volum va ser la que Isidre Feliu Serarols va crear el 1852, quan es va instal·lar al carrer de la Sagrera. Tanmateix, Isidre Feliu ja constava com a adober de Sant Martí durant la dècada dels quaranta del segle XIX. La similitud, pel que fa al volum, amb l'empresa dels Fargas queda ben palesa amb el nombre d'operaris als quals donava feina, setze, l'any 1861.

26. Veure: Cabana, F. 1994. *Fàbriques i empresaris*. Vol. 4. Enciclopèdia Catalana. Checa Artasu, M. *Les indústries*. Dins DA. *La Sagrera, del Rec Comtal al TGV*.

27. Base de dades Oficina Española de Patentes y Marcas, Archivo histórico. (www.oepm.es).

El 1867 va construir una nova fàbrica als números 3 i 5 del carrer de la Sagrera, i el 1882 hi va realitzar millores amb la instal·lació d'una màquina de gas per tal d'extreure l'aigua, element bàsic en el procés de l'adoberia, prova evident del moment àlgid pel qual passava el seu negoci. Malgrat que se'n desconeix la data de suspensió de les activitats, cal suposar una desaparició força semblant a la de Can Fargas.

***Fàbrica de cortits Alandí, Pagès y Goberna, una experiència efímera.*²⁸**

Fruit d'aquesta trajectòria degué néixer la fàbrica de pells adobades d'Alandí, Pagès y Goberna. Aquesta iniciativa, però, incorporava les noves tècniques que els igualadins havien incorporat al procés d'adobar pells. Així, i com a mínim des de 1915, aquesta adoberia es localitza al número 28 de la carretera d'Horta, l'actual carrer de Garcilaso. Alandí, Pagès y Goberna estava especialitzada en la fabricació de "*marroquinería, dón-golas, metis, tiratacos, charoles, badanas negras glacé, al chrome, box calf, terneras box*", etc. La firma tenia la seu al carrer de Casp, 21, principal. Les dificultats inherents al procés d'adobar i, especialment la competència del mercat igualadí, va provocar que l'empresa fracassés o abandonés la seva ubicació. El 1931 ja hi trobem localitzada *Industrias del papel y el metal, SA*.²⁹

***Industrias del papel y el metal, SA: cinquanta anys encunyant*³⁰**

El 28 de maig de 1931 es va constituir aquesta empresa de la mà de José Soler Soler, Julio Soler Weis, Werner Saukhaenel Koedel i Miquel Noguera Casulleros. Aquests empresaris es van unir per dedicar-se a la fabricació i venda d'objectes de metall encunyats i esmaltats. L'empresa tenia un capital fundacional d'1.010.000 pessetes. No se sap gran cosa més d'aquesta firma a excepció que, a mitjan de la dècada dels setanta, van començar unes continuades ampliacions de capital, que es va elevar, el 1978, fins a la quantitat de 9.500.000 pessetes, fet que va ser determinant per entendre les dificultats que tenia l'empresa. El febrer de 1985 va presentar suspensió de pagaments.

28. Informació extreta de *S.A. Barcelona Artística e Industrial*, 1916, pàg. 160-161.

29. Arxiu Municipal Administratiu. Expedients d'obres.

30. Informació consultada al Registre Mercantil de Barcelona.